

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՄԷՋ

Պատմական Քննադատությունը սերտ առնչություն ունի Իրական Քննադատության հետ, քանզի ան վերջինիս ընձեռած արդիւնքներէն կը մեկնի և անոր տուիքներուն վրայ կը դորձէ։ Այսպէս, երբ երկի մը հաւանական թուականն ու հեղինակութիւնը, նկարագիրն ու պարունակած աղբիւրները ճշգրտուած են, Պատմական Քննադատութիւնը կը շարունակէ հարցընել. ի՞նչ է երկին արժէքը իբր փաստ պատմութեան, ո՞րքան ճշգրիտ կը ներկայէ պատահած զէպքերը, ո՞րքան լոյս կը սփռէ իր նկարագրած ժամանակի դադափարներուն և սովորութիւններուն վրայ։ Եւ ի՞նչ գործը արձանագրուած զէպքերուն հետ ժամանակակից է, իր պարունակած տեղեկութիւնները ո՞րքան ճշգրիտ են և և հիմնուած՝ արժանահաւատ վկայութիւններու վրայ, անոնք ինչ չափով յօժարակամ եղծուած են, կամ ո՞րքան ազդեցութիւններու ենթարկուած, և կամ ո՞րքան միապաշտօնի, եթէ հաղորդած զէպքերու ժամանակէն յետոյ գրուած է, ո՞րքան արժանահաւատ աւանդութիւններու և տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած է. կանխագոյն տեղեկութիւնները ո՞րքան փոփոխութեան ենթարկուած են կամ գունաւորուած յետագոյն նախապաշարունակներէ և փոխուած՝ նորագոյն ընդլայնումներէն։ Պատմական Քննադատութեան նպատակն է ոչ միայն հաստատել գրութիւններու արժէքը իբր պատմական իրողութիւն, այլոյնքն ստուգել թէ անոնք իրապէս պատահած են և ի՞նչ պարագաներու մէջ, այլ նաև՝ մասնաւոր ժամանակներու ընթացիկ դադափարները։ Օրինակ, Մնացորդաց գիրքերը Դաւթի թագաւորութեան ատեն պատահած զէպքերու ճշմարտութեան մասին թերի վկայութիւն ունին, մինչ սքանչելի է իրենց վկայութիւնը քահանայական շրջանակներու մէջ տիրող կարծիքներու մասին, նախ քան Քրիստոս Գրգարու սկզբնաւորութեան երբ անոնք խմբագրուեցան։ Անառարկելի է որ ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանա-

կակից տեղեկութեան փոքր վկայութիւն մը զէպքերու հետ, շատ աւելի պիտի արժէ քան շատ մը յետագայ պատմական տեղեկութիւններ կամ աւանդութիւններ։ Վերջին դարու շատ ընդհանրացած աւանդութիւն մը գրաւականը չէ՝ իր ճշմարտութեան, եթէ վաւերագրերու պարբերակները կամ մնացորդները տարբեր տեսակէտ մը յայտնեն և աւելի կանխագոյն ժամանակներու վերաբերին՝ կրնան դատորոշուիլ յետագոյն ժամանակագրութիւններէն, և իբրեւ վկայութիւն անշուշտ աւելի արժէքաւոր են քան իրենցմէ աւելի յետոյ եկող ընթացիկ ազդեցութեամբ աւանդութիւններ։ Այսպէս, այսօր Սուրբ Իրական զխնականները համաձայն են որ մեր ունեցած Հին Կտակարանի մէջ տիրական եղող Քանանու երկրին նուաճումին յղացումը պատմականօրէն փոքր արժէք մը ունի, քանզի այդ նուաճումը կը ներկայացուի հոն իբրեւ անմիջական, ամբողջական և կատարուած միացեալ Իսրայէլի կողմէ։ Բայց կանխագոյն արձանագրութիւններու նշխարները խառնուած յետագոյն գրութիւններու հետ, այդ նուաճումը կը ներկայացնեն իբրեւ մաս առ մաս կատարուած, Իսրայէլի գաղտնի գեղերու միջոցաւ։ Շատ մը փաստարկութիւններ, նոյնիսկ ներքին, կրնան յոյս տալ թէ շիտակ է ասիկա։ Վերջին աւանդութիւնը թէ միացեալ Իսրայէլի կողմէ կատարուած է Քանանու ամբողջական նվաճումը, կրնայ բացատրուիլ հայրենասիրական և կրօնական շարժառիթներէ գունաւորուած, ինչ որ ցեղին միացումին յետագոյն անդրադարձումէն յառաջ եկած է բնականաբար։ Այսպէս յետագոյն վիճակներ կանխագոյն ժամանակներուն փոխադրուած են։ Իբր ընդհանուր կանոն անվարան կարելի է ընդունիլ թէ առհասարակ Հին Կտակարանի գրիչները աւելի մեծաբան են քան ճշգրիտ պատմագիրներ։ Պատմիչ ըլլալէ առաջ քաղցիչ են։ Բացորոշ է նաև թէ Աստուածաշունչի գիրքերը պատմականօրէն և գրականօրէն չեն կրնար բացառութիւն կազմել քննադատութեան համար։ Քրիստոնէութիւնը անմասն կարգ մը ուրիշ կրօններու, պատմութեան կապուած է, և ասիկա իր գործութեան մէկ աղբիւրն է. որուն համար ան ստիպուած է սուղ վճարել, պատմական իրողութիւններ միայն

պատմական վկայութեամբ կրնան փաստուելու և պատմական վկայութիւնն ալ միայն կրնայ ընդունուիլ արձանագրութիւններու գիտական քննադատութեամբը:

Ուրեմն, ինչո՞ւ աշտպիտի քննադատութիւն մը քրիստոնէական հաւատքին թըշնամի նկատուած է յաճախ: Եթէ մեր նուերական զիրքերը իրապէս Աստուծմէ ներշնչուած են, միթէ յաղթական զօրս պիտի չգտնուին փորձարկութենէն. միթէ չենք ընդունիր թէ, քրիստոնէութեան պէտք է հաւատալ ոչ այլ պատճառաւ բայց որովհետեւ ճշմարիտ է. ամէն ճշմարտութիւն Աստուծմէ կուգայ, եւ իր չափովը կը յայտնէ զԱստուծոյ: Իրեւ վերացական մտածում իսկ քիչեր պիտի ուզեն ուրանալ այս տուեալները: Առհասարակ զաղաւստի վարը թէ քննադատութիւնը թշնամի է կրօնքին՝ մասամբ հետեանք է սա վրիպած համոզումին թէ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը կապուած է որոշ հաւատալիքներու՝ ի մասին Աստուծաշունչի զիրքերու թուականին և հեղինակութեան: զիրքեր, որոնք առանց անարկութեան են թարկուելու ընդունուած էին քրիստոնեայ սերունդներէ, մասամբ ալ քննադատութեան սահմանափակ նկարագրի մոռացութեան, և այն իրաւասութիւններուն որ կարգ մը քննադատներ իրենք իրենց կուտան արտայայտուելու խնդիրներու չորջորդուր է իրենց հեղինակութենէն:

Երբ քննադատներ փաստեր յառջ կը բերեն հաստատելու համար թէ այս կամ այն զիրքը ենթադրուած թուականէն աւելի վերջ գրուած է, կամ չի կրնար վերագրուիլ իր աւանդական կարծեցեալ հեղինակին, անոնք կատարելապէս իրենց իրաւունքին մէջն են: Միայն՝ այդ փաստարկութիւնները պէտք է քննուին բանականութեան լոյսին տակ, և եթէ ամենէն աւելի ձեռնհասութիւն ունեցողներու կարծիքով անոնք կ'ապացուցանեն իրենց տեսութիւնը, պէտք է ընդունիլ զանոնք: Այս ըսել չէ սակայն, որեւէ եւ ամէն փաստարկում ունէ քննադատ մարմնի մը կողմէ անպայման պէտք է ողջունուի իրրեանիս: Ի մտի ունենալու է որ ինչպէս գէշ նոյնպէս լաւ քննադատութիւն կայ: Աւելին, քննադատութեան գիտութիւնը մականական է, որով իր եզրակացութիւնները

չեն կրնար ապացուցուիլ այնպէս ինչպէս եւկլիտէսի առաջարկութիւնները. չատ մը տեսակէտներու մէջ ստուգութիւնը անհասանելի է. երկար ատեն տակաւին պարտինք կարծիքներու տարբերութիւններուն հանգուածել: Ոչ ոք կը հակառակի կանխադոյն քննադատութեան շատ մը վճիռներուն վերաքննուելու անհրաժեշտութեան՝ աւելի նոր և գիտական ուսումնասիրութեան լոյսին տակ, և աւելի լայն վկայութեամբ, սակայն ճիշտ է նաեւ որ քննադատներ կրնան տառապիլ գերքննադատութեան ախտէն, տարբերութիւններ զանել կ'ուզեն հոն ուր չկայ, և իրենց վաւերազիրերէն կը պահանջեն ճշտութիւն մը և նոյնութիւն մը, զոր կարելի է գտնել մարդկային սովորական արձանագրութիւններուն մէջ: Սովորական փորձագողութեան սահմաններէն դուրս կ'ելլեն: Այսպէս ըլլալով հանգերձ իրականութիւն է նաեւ որ կարեւոր արդիւնքներ կան, զորս կարելի է անվերապահ ընդունիլ: Շատ մը զիրքեր ալ կան, զորս հաւանական է որ խախտուին, յետագոյն քննադատութեան մը որոնումներով, որոնք արդէն ինքզինքնին կը պարտադրեն բոլոր գիտուններուն: Ասոնք ստիպուած ենք ընդունիլ եթէ նոյնիսկ մեր գատուած վերապահ ըլլալ շատ մը կէտերու մէջ, որոնց համար տակաւին միաձայնութիւն զոյացած է: Բամենայն դէպս անհրաժեշտ է յիշել թէ խիտա եւ վայրահաճ քննադատութեան հակադրուած քննադատութեան հերքումը չէ, այլ չափաւոր եւ համբերատար քննադատութիւն մը: Փաստարկութիւններով միայն կարելի է փաստարկութեանց գիտադրել:

Այսպէս ըլլալով հանգերձ, քննադատութեան ընդունած արդիւնքներէն շատեր ցնցում մը տուած են քրիստոնէական աւանդական հաւատքին: Համարաւոր ոչ մէկ գիտնական (scholar), այսօր կ'ընդունի որ Հնդամատեանը, այնպէս ինչպէս որ է այսօր, գրուած է Մովսէս մարգարէի կողմէ, բայց Քրիստոսի մամնակ այս էր երբեայտն և կեղեցեայ կարծիքը, ինչ որ ընդհանրապէս ընդունուած էր քրիստոնէից կողմէ մինչև վերջին մամնակներ: Ասկայն, նոր գիտութեան լոյսին մէջ, անհրաժեշտ է որ վերաքննուին մեր գաղափարները, ոչ թէ գաղափարները՝ այլ

աւելի ամրացնելու: Վերջապէս մասնաւոր տեսակէտներ Աստուածաշունչի ծագումի մասին, իբր գրականութիւն նկատուած, ուղղափառ հաւատքի կենսական մասը չեն կազմեր: Քրիստոնէութեան համար, միայն այն տեսութիւնները անհանգուրժելի են, որոնք կը քանդեն իր վարդապետական ուսուցումին բարոյական և հոգեկան արժէքները, այլապէս իրականութիւնն այն է որ ոչ մէկ բան այնքան յարգալից և բանաւոր գնահատում մը ընել օգնած է Հին Կտակարանի ոգեկան արժէքին, որքան քննադատութիւնը: Իր նիւթերու հաւանական կարգին և պատմութեան գիւտը յառաջ բերած է աստիճանական և հետզհետէ երևան եկող յայտնութեան գաղափարը: Հին Կտակարանի ուսուցումին մեծամասնութիւնը, որ եկեղեցւոյ առաջին օրերէն խոչընդոտ եղած է քրիստոնէական խղճմտանքին, այժմ կրնայ բացատրուիլ իբրև հետեանք Խորայելի յառաջացումին կանխագոյն վիճակին, և իբրև սրբազրուած նոյնինքն նախկին յետնագոյն իրադարձութեանց կողմէ: Իբր քըննադատութեան հետեանք կրնանք հաւատալ թէ Աստուածաշունչը կը պարունակէ Աստուծոյ խօսքը, ինչ որ Հին Կտակարանի տեսութեամբ չէինք կրնար ընդունիլ: Առ այս, քննադատութեան վարձատրութիւնը պիտի ըլլայ զինք ազատ թողուլ իր խական հորիզոններու միջոցաւ մէջ:

Երբ Պատմական Քրիստոնէութեան կ'անցնինք, հարցը աւելի բարդ և լուրջ կը դառնայ, քանզի երբեք պէտք չէ մտքէ հանել որ թէ՛ Հին Կտակարանի և թէ՛ Նոր Կտակարանի գիրքերը խմբազրուած են իրենց ժամանակի միջոցներուն եւ գրականութեան ընթացիկ սկզբունքներուն և հասկացողութեան համեմատ, և ոչ թէ ըստ արդի հեղինակի իրաւունքի օրէնքին: Դեռ ուրիշ կէտ մըն է գիմակալել այս զանցառութեան ամբողջ հետեանքները: Պէտք է համոզուիլ միանգամ ընդ միշտ թէ ոչ մէկ քննադատութիւն կրնայ քանդել Աստուածաշունչը: Ան առ առաւելն կրնայ ցոյց տալ թէ կարգ մը ուսուցումներ, զորս կը կարծէինք դարու մը կամ անձի մը կողմէ տրուած ըլլայ, իրականութեան մէջ, տրուած են ուրիշ դարու մը մէջ և ուրիշ անձի մը կողմէ, ինչ որ սակայն ճշմարտութեան հերքումը չէ: Բայց քրիստոնէութիւնը կը

յաւակնի ըլլալ կրօնը, ոչ միայն բարձր գաղափարներու, այլ նաև հաստատուած պատմական հիմքերու վրայ: Ականատես եղած է պատմութեան որոշ գէպքերու և զանոնք կը նկատէ իբր Աստուծոյ միտքն ու նպատակը յայտնող իրողութիւններ: Ան կրօնն է ոչ թէ գիրքի մը այլ Անձի մը մանաւանդ պատմական անձի մը: Եթէ իբր Գրական Քննադատութեան հետեանք, յառաջ բերուի թէ Նոր Կտակարանը բաւական գոհացուցիչ վկայութիւն չի տար թէ Նազովրեցի Յիսուս երբեք գոյութիւն ունեցած ըլլայ, կամ թէ ան մեռելներէն յարութիւն առած ըլլայ, քրիստոնէութեան հաւատալու հիմքերը, առնուազն իրենց աւանդական ձևին մէջ, լուրջ կերպով կը խախտին: Կը պատասխանենք թէ պէտք չէ Պատմական Քննադատութենէ խուսափեցնել փորձել գիրքերը, վասնզի կը հաւատանք որ անոնք պիտի դիմանան, ինչպէս իրապէս ցարդ դիմացած են, այնպէս որ քննադատութեան արդիւնքը եղած է հաստատել քրիստոնէական հաւատքին զօրութիւնը աւելի ամուր հիմքերու վրայ: Սակայն պէտք է ընդունինք թէ զուտ Պատմական Քննադատութիւնն ալ սահմանափակ է իր կարգին, քանզի անաչառ խօսելով, ոչ - պատմական գէպք մը կարելի չէ իրապէս ապացուցանել թէ պատահած է: Միշտ կարելի է հերքել իր վկայութիւնը, և պատճառներ յառաջ բերել պնդելու թէ տրուած փաստարկութիւնները վրիպանք են: Ուրիշ խօսքով, քննադատը որքան ալ կշռադատէ և մաղէ իր փաստերը, նորէն նախապաշարութեան անխուսափելիօրէն ներս կը մտնեն, կանխակալ կարծիքներ կը միջամտեն և կ'ազդեն իր դատումին վրայ: Երբ խընդիրը սովորական գէպքերու շուրջ է, բոլորս ալ մօտաւորապէս ունինք նոյն կանխակալ կարծիքները, և անձնական դատումներն ու ըմբռնումները միշտ ալ որոշ չափով թոյլատրելի են: Բայց աւելի բազադրեալ պատմական հարցերու համար, մասնաւորաբար կրօնական կամ քաղաքական կամ այլ զօրաւոր շարժումներ, դիւրին չէ զանց ընել կամ նոյն խիղիտակցիլ անձնական խեղաթիւրումի գիտաւորութեան: Բոլորովին պատմական չեղող տեսակէտներ կրնան միջամտել: Ինչպէս, եթէ պատմաբան մը՝ սանկ ընդհա-

նուր տեսութիւն մը պաշտպանէ թէ ինք կը հաւատայ որ բնական ոչ մէկ հրաշք կրնայ պատահիլ, այն ատեն եթէ զօրաւոր վկայութեամբ պատահած հրաշք մը յառաջ բերուի, ստիպուած է կա՛մ զայն մերժել և կամ ալ աննկատ ձգել: Բայց ասիկա պիտի ընէ առանց պատմական տուիքներու, այլ զուտ փիլիսոփայական ըմբռնումներու վրայ յենած: Զինք հերքելու համար անհրաժեշտ է իր պատմական տուեալներէն առաջ անցնիլ և յարձակիլ աշխարհի մասին իր յայտնած տեսութեան վրայ: Ի վերջոյ երբ պատմական արժէքի մը դատումին դանք, օրինակ Աւետարաններուն, մեր վճիռը պիտի չհիմնուի Պատմական Գրեւնադատութեան վրայ, որովհետեւ Պատմական Քննադատութիւնն ինքնին առանձինն անզօր է տալ վերջնական վճիռը: Իր դատումները կրնան շատ կարեւոր ըլլալ, բայց իր սահմաններուն մէջ միայն, որոնցմէ զուրս գալուն կը զեղծանի:

Նոյնիսկ լոկ պատմական վկայութեան տեսակէտով ալ պէտք է հանրակիլ, քանզի Յիսուսի պատմական գոյութեան իրողութիւնը այնքան անառարկելի է, որ միայն մոլոր քննադատ մը կրնայ տարակուսիլ այդ մասին: Այն բացայայտ իրողութիւնը թէ նախնի բոլոր քրիստոնեաները կը հաւատային Քրիստոսի մեղեկներէն յարուածիւն առնելուն, ինքնին բաւարար վկայութիւն է: Իսկ եթէ ուրիշ հարցերու համար ալ Պատմական Քննադատութեան վճիռը կանխածիլի և անընդունելի նկատուի, հաւատքի արդիւնքին սպասելով զոհանալու է, և «ժամանակը մարդոց պէս փառտարկութիւններն ալ կը փորձէ», քանզի զպրոցի մը կամ դարու մը սխալները ուրիշ զպրոցէ մը և ուրիշ դարու մը մէջ կը սրբապարտուին, և հուսկ ապա ճշմարտութիւնը պիտի շահի, բայց կրնայ շահիլ միայն այն ատեն երբ քննադատութիւնը արտօնուած է անկողմնակալօրէն կատարել իր պաշտօնը: Պէտք է մոռնալ նաև, որ ճշմարիտ քննադատութիւնը իրր քաջալերանք միշտ համակրանքի կը կարօտի, քանզի գնահատանքը մեծագոյն խթաններէն եղած է, և է, մեծագործութիւններու յաղթանակին: Այն քննադատը որ իր անձնական կեանքին մէջ փոքրիկ չափով մ'իսկ տեղեակ է կրօնական զօրութեան, զերծ պիտի մնայ շատ

մը սխալներէ և թիւրիմացութիւններէ, և պիտի տեսնէ որ Աստուածաշունչի ետին կը կենայ Աստուծոյ ժողովուրդին շարունակական կեանքը, հրէական և քրիստոնէական եկեղեցին, և այդ կեանքէն իրապէս կրնայ հասկնալ միայն այն, որ այդ կեանքին մասնակից է:

* * *

Նոր քաղաքակրթութեան յառաջդիմութեան մեծագոյն ազդակներէն, և մտքի կատարելագործուած անտեղիտալի ու ժերէն մին է ԲՆԱԿԱՏՈՒՔԻԱՆԸ, որ անցեալ դարու վերջին կէսէն ասդին անփոխարինելի ճշմարտութիւններ երևան բերած է, մանաւանդ զբաղանդութեան, պատմութեան, գիտութեան սահմաններու մէջ, և բոլորովին յեղաշրջած՝ մարդկային հմտութիւնը, հսկայ վերիվայրումներ կատարած է, և այժմ ալ մարդկային կեանքի հետ կապ ունեցող ունէ երեւոյթ, զիտական, տնտեսական, քաղաքական, նոյնիսկ բնական խնդիրներ անհրաժեշտօրէն այդ սալին վրայ կը կռանուին, ներածական բաժինով մը խնդիրները մի առ մի կը զիտուին, նոր երեւոյթները հիններուն հետ կը բաղդատուին, նմանութիւններն ու տարբերութիւնները կը ջոկուին, կը լուսաբանուին և եզրակացութեան մը կը յանգին միշտ ի նպաստ ճշմարտութեան: Միթէ կրօնը մարդկային կեանքի գլխաւոր և կենսական հարցերէն մին չէ՞, և պէտք է՞ որ քննադատութիւնը անով ալ զբաղի:

Արդ, Դեական և Պատմական ԲՆԱԿԱՏՈՒՔԻԱՆ Աստուածաշունչի համար կատարած դերը, և ընդհանրապէս քննադատութեան գործը հասկնալէ ետք, աւելորդ է յարել թէ կեղծիքն ու սուտը, նախապաշարուած սնահաւատութիւնը միայն կրնան վախնալ անկէ, մինչ ճշմարտութիւնը, ստոյգ իրականութիւնը և ճշմարիտ հաւատալիքները, ընդհակառակը անոր փորձաքարին դալով ոչ միայն բան չեն տուած, այլ կը շահին, քանզի քննադատութիւնը միայն մարդկային տկարութեան դարերու աղտը, և ժամանակի պահանջներուն հետեւանքով անոնց վրայ դիպուած ժանգը պիտի մաքրէ՝ ճշմարտութիւնը, իրականութիւնը իր իսկութեան մէջ երևան բերելու համար:

ԽՕՍՔԻՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Եկ զկնի իմ»

Խօսքը, իրրե թանձրացեալ արտայայտութիւն մարդուն մտածումի և զգացումի կրկնակ ապրումներուն, կ'արժեորութի խոսութեամբը և լայնութեամբը անոնց: Չէ կարելի տալ անոր իրրե ինքնեկ զոյացութիւն — բառը տարածելով նաեւ իր իմացական և հոգեկան կարելիութիւններուն մէջ — արժէք մը: Անոր արժէքին մասին զրել — և զօրութիւնը արժէքի սահմանում մըն է լոկ — պիտի նշանակէր նկատի առնել այն սկը որուն թղթումն է ինք: Այսինքն մարդը իր մտքի և հոգիի սեռութիւններով, կեանքը հասկնալու և զայն ապրելու որոշ ուղղութեամբ:

Պատմութիւնը կ'արձանագրէ դէմքերը մեծ մարդերուն, որոնց խօսքերը եղան ընդունարան հրաշալի ուժի մը, որ տարաւ շրջանի մը մարդիկը ամբողջ, միակամ պրկումի մը մէջէն, տեսչահար և խորունկ ինքնամոտացութեամբ մը, ապրելու նոր և լաւագոյն ձեռի մը: Այսպէս եղան մարդարէները Իսրայէլին, որոնք մեղքին ուժերը կ'որձանեցին բերդ առ բերդ իրենց խօսքին կրակովը, և այդպէս եղաւ գերազանցապէս ամենակատարեալը մարդերուն՝ Յիսուս: Աւետարանը, իրրե տեսարանում և տեսիլք կեանքի նոր բմբունումի մը, իր ամէն մէկ էջին մէջ, կը բանայ խաւ խաւ սարուածքը հոգիի մը, որ շրջան մը ամբողջ լեցուց իր

խօսքին առնական ու աստուածային մեղեղով, որ կը հասի տակաւին ժամանակներէն վեր, բոլոր ժամանակներուն համար, նոյնքան առոյգ թաւալումով մը: Այդ խօսքը կը զգանք մենք այսօր իրրե շունչ մը, հասանք մը, որ կը փոխանցուի հոգիէ հոգի, նոյնացնող, կարգաւորող անխմանալի մաղնիսականութեամբ մը:

Յիսուս խօսեցաւ, ինչպէս կը խօսին ու պիտի խօսին բոլոր փրկիչները: Գրեթէ նոր կեանքի ստեղծում է շատ յաճախ, մէկու մը կեանքը ըլլալէ աւելի: Միտքի պահանջք մը ուր մարդը կը զիտենք իր հոգիին, իր էութեան ձգտումներուն մէջ, շատ անգամ անմեղքեալի բարձունքի մը վրայ, հէքիաթային անիրականութեամբ մը: Մարդիկ միշտ կը փնտռեն կարելին, թէ և միտքն ու հոգին կը հրճուին անկարելի կարելիներով, երազներով: Երազները երազ են զարձեալ գիրքերու մէջ, արձանագրուած ըղձանքները մարդոց, ու կը փնտռեն այդպէս մինչև այն ատեն երբ չեն պատկանիր շունչի մը թաւալումներուն և անհատի մը հաւատքներուն, համոզումներուն մակընթացութեան: Երբ կեանքը չեն անոր: Ու շատ քիչ անգամ մարդիկ երազները կեանքի են վերածած: Ու անոր համար քիչ է թիւը մեծ մարդերուն, որոնք զարեւու մէջէն խօսին ամէն զատակարգի մարդոց հաւատարմապէս, զիտունին և տղէտին, ազնուականին ու ոսմիկին:

Յիսուս բերաւ իր կրօնքը, այսինքն իր կեանքը, այնպիսի ժամանակի մը մէջ ուր մարդիկ ամենէն աւելի ծարաւն ունէին ճշմարիտ խօսքին: Շատ էին եղած անոնք որ խօսած էին զաղափարներէ, ու հիմնած իմաստասիրական գրութիւններ որոնք կեանքը ըլլալէ աւելի եղած էին մարդկային մտքի կատարելութեանց ցուցադրումներ: Իզուր ջանքեր եղած էին զանոնք կեանքի օրէնքներու վերածելու: Որովհետեւ ինչ որ մտքին ստեղծումն է, չէ միշտ նաեւ հոգիինը: Հոգին կը զգայ ճանչնալ իրողութիւններ որոնք մտքին սահմանէն դուրս կը փնտռեն: Ան իր ճանաչողութեան համար պէտքն ունի տրամաբանական յոռաջատրութիւններու, մինչ հոգին կ'ստանու անտեսանելի իրողութիւններու ի խնդիր: Ու մարդիկ ի դուր մտիկ ըրին միտքը, տառապանքը նոյն էր նորէն, անստոյգին, ան-

ներշնչեալ անձնաւորութիւններու գրութեանց մէջ միթէ մարդկային տկարութիւններ չհեն կրնար սպրդիլ: Պէտք չէ՞ զանոնք արտահանել, կարելիութեան չափով աստուածայինը երեան բերելու համար: Իսկ եթէ համոզուած ենք և կը հաւատանք որ Աստուածաշունչը զերծ է այդ տկարութիւններէն, ալ ինչո՞ւ այլալիլ: Մի՞ վաբանիք, վասնզի թէ՛ իսկ մրտտած ապակիով զիտուի Աստուածաշունչը, մանաւանդ նոր կտակարանը, նորէն կարելի չէ ուրանալ Արեւուն՝ ո՛չ գոյութիւնը, ո՛չ լոյսը և ո՛չ ալ կենսունակութիւնը:

Հայացուց՝ Հ. Ա. Ի.